

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆՑ ԽԱՐԱՊԱՂՑԻ ԽԱԶԱՏՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

(Անտիպ)

Լուս Աննեյուսի Գալիֆորնիայ Համալսարանին հայերէն ձեռագրաց ճոխ հաւաքածոյին մէջ կը գտնուի «Ժողովածու» մը, որ, ի միջի այլոց, կը բաժանաւորակէ հարապաղցի հաշատուր Վարդապետի վիպասանութիւնը՝ հեղինակութեամբ իրեմաքի խիփայեցի Մանուկ Շահնագարեան դպրի:

Նախքան յիշեալ բնագրին հրատարակութիւնը, անհրաժեշտ կը նկատուի հակիրճ տեղեկութիւններ տալ ձեռագրին և անոր բաղաձաղութեան մասին:

Մատենան գրուած է թուրքի վրայ եւ կը բաղկանայ մատիտով համարակալուած 190 էջերէ: Ձեռագրին մեծութիւնն է 21.5×17.5 սմ., գրուած միասին ճտրգրով, իւրաքանչիւր էջի վրայ 22 տողով: Հետագային՝ բուն ձեռագրին կցուած են ճակ 17 թուրքեր (էջ 203-236), որոնց մեծութիւնն է 21.8×18 սմ.: Այս մասը ևս գրուած է միասին ճտրգրով՝ տարբեր գրիչի մը ձեռով, իւրաքանչիւր էջի վրայ 29-30 տողով:

Ձեռագիրը կազմուած է թուի կաշիով, առջևի և ներքևի կողմերը դրոշմագործուած են: Մատենան սկզբնաւորութեան կայ միջեայ գումար մանրանկար մը, որ կը ներկայացնէ հարապաղցի հաշատուր Վարդապետը՝ ձիու վրայ նստած: Ասկէ զատ՝ ձեռագրին մէջ որեւէ նկարագորդում չկայ:

Հաշատուր Վարդապետի վիպասանութեան վերջաւորութեան (էջ 27) կը գտնենք հետևեալ տեղեկութիւնները բնագրի հեղինակին եւ ձեռագրի գրչութեան մասին. «...Ձայս պատմագրութիւն գոր համառօտ ի գիր արձանացուցի՝ անձամբ անձին ակամատես եմ եղեալ իրագործութեանց, եւ անարժան մահտեսի Մանուկ դպիրս խիփայեցի Շահնագարեան, հանգուցեալ Յօհաննէսի որդի, որ այժմ ի սուրբ Կարապետի հրաշալի վանս, որ ի Կեսարեայ...»: Ձեռագրին յաջորդ բնագրի վերջաւորութեան ևս կայ հետևեալ յիշատակագրութիւնը. «Գրեցաւ և բաղաձաղեցաւ ընդ բուն օրինակին, որ ի սուրբ Կարապետ Կեսարիոյ, 1836, օգոստոս 25. ձեռամբ խիփայեցի Շահնագարեան մահտեսի Մանուկ դպրի» (էջ 74): Այս տուեալներէն կը հետևցուի, թէ «Ժողովածու»ն գրուած է խիփայեցի Մանուկ Շահնագարեան դպրի ձեռով 1836 թուականին, Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ:

Ստորև համառօտակի կերպով կու տանք ձեռագրին բաղաձաղութիւնը.

էջ 1—28. *Վիպասանութիւն անցից և պատմութիւն քաջագործութեանց իտար-*

պաղցի ինչպատուր Վարդապետի. և և և վկայօրէն վասն որ ռո Քրիստոս հաւատոցս կատարումն բարի մահուան նորա և դասաւորութիւն նորա ընդ նահատակս. «Գիտել արժան է աստեմօր. նախ պատեարգովն. որ ի հաւատոյ մասին կրկին տեսնանի ի քաջութումն վարդապետաց...» :

Էջ 29—74. Միտիթար քահանայի Սկեռացոյ որ պանդխտութեամբ ի Սկեռիայ, Յաղաղո՝ համապատուութեան հրկոտասան ատաքելոցն ասացեալ բան ընդդէմ այնոցիկ՝ որ նուազ ասեն զմկտասանն ըստ իշխանութեան քան զայրս : Եւ որք զպատիրարգն մեծ ասեն քան զկաթուղիկոսըն : Ի հրամանէ Թաղաւորին Հայոց Հեթմոյ. և յորդորմանէ եպիսկոպոսին Կոստաղոնոյ : «Անհասանելի և անմաթօք ծոցոյ ծնունդ միայնոյ հօր միածինն որդի...» :

Էջ 75—88. Գլխաւոր պատճառ որոշման եկեղեցւոյն Հոսմայ ի Հայոց. «Պարտ է ամենայն քրիստոնէից հաւատալ և խոստովանիլ գաւառեայն Պետրոս...» :

Էջ 89—104. Զուարճալի կրթութիւն քերականութեան իբրու պատերազմ մասանց բանի ընդ միմեանս վասն նախադահութեան : «Զիմանալի սահմանն մ. ին. կոչեցեալ քերթողութիւն կային աւր տիրապետ...» :

Էջ 105—139. Հարցումն Փիլոնի և պատասխանն Պրոխորոսի. «Յորում ժամու կամեցաւ Փիլոն եւ պատասխանեցաւ Պրոխորոսն, ի Պատմոս ի քանաւոր քաղաքի...» :

Էջ 140—167. Զուարճալի պատմութիւնք ի տարնեակ դրքուկէն հաւաքեալ. (Այս բաժինը կը բովանդակէ երեսուն գլուխայնի պատմութիւններ գրքաւորաբար արձակ ձեով. նոյնպէս՝ երեք երկար չափածոյ պատմութիւններ :)

Էջ 168—169. Ամենապատիւ եւ գերափառ տէր (ստանաւոր). «Քաղղն ամագորայն./ Յետ քեցելոյ ըզմեզ ուրոյն./ Ի մեր ծնողաց գորովաշատ./ Իւր դառնութեան ոչ ասաց շատ...» :

Էջ 170—171. Յիշատակարան սենեկի երկոց աքսորականաց, Կարապետի, Յակոբայի և Պողոսի. (ստանաւոր). «Յարափոփոյ և կայր բազդին քեյադրելով./ Մեր հայրենիք վտարեցին զմեզ ազգով...» :

Էջ 171. (Ստանաւոր. անվերնագիր). «Յօրինիմուած պայծառ, յարկիս նորաւ քան./ Արամեանց ծագեալ, քիմչ արեւոյ ճաճանչ...» : (Ստանաւորին սկզբնատաւերը կը կազմեն «Յովսէփ» անունը :)

Էջ 171—172. Ի վերայ ութից մասանց քերականութեան (Ստանաւոր). «Համդէս կարգեա՛, ատեան կանգնեա՛ գարմացական./ Սեպան քամբեա՛, խնջոյս կազմեա՛ արարածական...» :

Էջ 172. (Ստանաւոր. անվերնագիր). «Ո՞վ դու տեսնակ պատասպարամ, որոց ի քեզ բազմեցան./ Տեսեալ գեղ զմիշտ սեպեակեան՝ ապա հերքեալ մերժեցան...» :

Էջ 173. (Ստանաւոր. անվերնագիր). «Աշխարհի չիք հանգիստ, չիք արդարեւ քիւն./ Մինչ բարձեալ ի միմեանց՝ սէր ընկերութիւն...» :

Էջ 173—174. Մակրեր (Ստանաւոր). «Ո՞չ է պատեհ մկան գառիւծ ծնանել./ Եւ ոչ արժան առիւծ զմուկ արտադրել...» :

Էջ 174—175. Մակրեր (Ստանաւոր). «Ո՞ւր գեղ և կեանք, ո՞ւր ինչք և փառք./ Գնաց բարձաւ ի բէն համայնք...» :

Էջ 175—176. Մուտեհի (Ստանաւոր). «Ե՛կ դու գրրիչ՝ խօսեա՛ կրկին./ Խուսեա՛ ի շար գիմաստ քանին...» :

- էջ 176—177. *Մակրեր* (Ոտամաւոր). «Մի՛ կարծեսցես թէ գուր գործես, /
 Եւորք եղիւոց մընալ անոնս...»:
- էջ 177—181. (Ոտամաւոր. անվերնագիր). «Մ'անուկ գի՞նչ է քր զքեզ նեղէ, /
 Ընդէ՞ր իսկ լաւ ածնին ռաբաս...»:
- էջ 181—183. *Զարդեան աշխարհի դիպուածք, փոխարեւանին հայկաբանեալի* /
 Յօհան փարժապետէ (Ոտամաւոր). «Նապաստակաց երաւ կազմեալ՝
 ապօրինակ խորհուրդ առնեն, /
 Հովտաց իւրեանց զպետութիւն՝ ի
 ձեռս ածել հետազօտեն...»:
- էջ 183—184. *Տապանադիր ի վերայ Գեորգեայ պատեւոյն* (Ոտամաւոր). «Է՞ր
 դառնահամբոյր ծայն եղերերգուաց, /
 Պատէ տխրութեամբ ըզգաշտ
 դաւբամաց...»:
- էջ 185—187. *Հաղնեղութիւն մաղթողական ձօնեալ ի նուէր տեառն Աստու-
 ծապատիւ և գերիմաստ Պողոսի արհի եպիսկոպոսի և բարեկարգ
 Պատրիարքի կոստանդնուպօլսեցւոյ* (Ոտամաւոր, որուն հեղինակն է
 Յովհաննէս Եղեկեան). «Ո՞ւր Թրակացւոյն, քնար քաղցրախօս, գ-
 վիչ քաջազանց, /
 Գեղգեղել այսօր պանծալի վեհիդ դրուատ մեծա-
 պանծ...»:
- էջ 187—188. *Պայքար ճակատամարտիլ* (Ոտամաւոր). «Սարսափ կրից, դաշին
 կենաց, ալիք ծովու ծփական, /
 Ի յարտափն տեսանելեաց, ի ներգ
 ի խոր արեաւիթ...»:
- էջ 188. (Ոտամաւոր. անվերնագիր). «Տարսն փոքրիկ, տարեալն անհուն, /
 Տունն ճնջօղ, բնակեալն անհուն...»:
- էջ 189. (Թրքերէն Ոտամաւոր. անվերնագիր):
- էջ 190. (Դատարկ):
- էջ 191. (Ոտամաւոր Թրքերէն լեզուով):
- էջ 192—202. (Դատարկ):
- էջ 203—218. *Համառօտակի բանք յօրինակ ծանուցման. հանդերձ բընարանիւք
 և ձեռնարկութեամբ*. «Հանճարեղ հոգով՝ իմաստութեամբ տայ
 զպատասխանին...» (Բովանդակութիւնը Թրքերէն լեզուով):
- էջ 219—234. *Գիր օրհնութեան* (օրհնութեան գիրերու գանազան օրինակներ.
 վերջաւորութեան թուրք ինկած է):

Ինչպէս վերեւ տեսանք, մեզ շահագրգռող բնագիրը, որ կը կրէ «Վի-
 պաստանութիւն անցից և պատմութիւն քաջագործութեանց հարապալցի հաշա-
 տուր վարդապետի. և այս խորագիրը, հեղինակութիւնն է Խլփաշեցի Մանուկ
 Շահնազարեան դպրին, որուն ինքնութիւնը անյայտ է մեր մատենագրութեան
 մէջ: Մանուկ դպիրը ինքզինքին իմաստ կը գործածէ *մահտեսի* մակդիրը, առ-
 կայն անոր ուխտաւորութեամբ նրաւազէմ այցելութեան մասին որեւ տեղե-
 կութիւն չենք գտներ Մկրտիչ Արքայս, Աղամունիի Միարտք և Այցելուք Հայ
 Երուսաղէմի (Երուսաղէմ, 1929) երկասիրութեան մէջ: Մանուկ դպիրը, որ
 ըստ երևութիւն անգամ էր Ալաշկերտի գաշտին մէջ գտնուող Բագաւանի Ս.
 Յովհաննէս կամ Խլփիլիսէ մեծախոյակ մեծատանին և իբրեւ ակամատես գրած
 է հաշատուր վարդապետի քաջագործութեանց պատմութիւնը և մահուան
 պարագաները, հետագային միաբանակցած է Կեսարիոյ Ս. Կարապետի ուխ-
 տին, ուր և գրած է մեր բնագիրը 1836 թուականին:

Պատմութեան հերոսին՝ հաշատուր վարդապետի նկատմամբ մանրա-
 մասն տեսակներ կը պակսին մեր եկեղեցական գրականութեան մէջ: Մանուկ
 դպրի հայրաբայրած տեղեկութեան համաձայն, վաճառար Սահակ Արքեպիսկո-
 պոսի օրով՝ հաշատուր մատաղ տարիքին պարսկական գրաւման տակ գտնը-

ւող հարապաղ քաղաքէն կու գայ Ս. Յովհաննէսի կամ Իւշիիսէի մեծատա-
նը: Իր ուշիմութեան և յաջողակ ընթացքին բերումով, Սահակ վահագնաշոր
գայն կ'ընդունի որպէս իր հոգեպաւկը, և ամօր կրօնական դաստիարակութիւ-
նը կը յանձնէ մեծատանի «Քաջիմաստ և աշակերտ գրեց» Գալուստ վարդա-
պետին: Վերջոյն շունչին ներքև, հաշատուր կը յառաջանայ «Բերքողական
արհեստի» հին և նոր կտակարանօք հանդերձ, մինչև ջատագովի քաղմաց ըզ-
սորա գատեմաքանութիւն. յետ որոյ էառ գատիման վարդապետութեան, ի
Սահակ Արքեպիսկոպոսէ, իրեն գերեւելի ում ի յատակ քարոզաց: Միջա-
վայրին պահանջներուն համաձայն, հաշատուր վարդապետ շայտի ի սորա ըզ-
ճիւղավարժութիւն և գորսորդութիւն, յորս պարապէր երբեք երբեք ըստ տեղոյն
գործածութեամբ, յատկապէս ամօր համար որ Քիւրտ աշունձին յանձնարակի
ապագատակութիւններով ծանր կորուստներու կը մատնէր երկրին բնակչութիւ-
նը և պարբերաբար վամբը ինչպէս Յոսէ մեծատանին կալուածները կողոպտուի
կ'ենթարկէր: Այնուհետեւ՝ Մանուկ դպիրը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ
Քիւրտ ապագատակներու դէմ հաշատուր վարդապետի կատարած սիրագործու-
թիւնները:

Բնագրիս վերջաւորութեան, Մանուկ դպիրը կը հաւաստէ թէ Երեւա-
նի Պարսիկ իշխան Հասան խանը՝ Ս. Յովհաննէսի վամբը կողոպտելէ ետք՝ կը
կալանաւորէ հաշատուր վարդապետը և իր հետ կը տանի Երևան, ուր կը փոր-
ձէ բռնադատել հաշատուրը որ ուրանայ քրիստոնէական հաւատքը և կը խոս-
տանայ իրեն տալ «Իշխանութիւն և ավագութիւն յառաջանալ և ստանալ գա-
նուն, որ մեծ է քան գէոյղ հաւատ. ապա թէ ոչ երդուեալ է իմ չքողու գլեց
կենդանի»: հաշատուր վարդապետ, սակայն, կը մերժէ հաւատարաց դառ-
նալ, պատասխանելով լաւ է ինձ մեռանիլ, քան երեւիլ յազգի իմում վատա-
հուն»: Այս մերժումին հետևանքով, հաշատուր վարդապետ բանտարկուելով
կ'ենթարկուի բազմապիսի չարչարանքներու: Տարի մը ետք, սակայն, միջնոր-
դութեամբ Հասան խանի քարեկամ երկու Հայ աղաներու, այսինքն՝ Արտագցի
Ալան Սիրունեանի և Օսկանի, հաշատուր վարդապետ ազատ արձակուելով կը
վերադառնայ Ս. Յովհաննէսի վամբը: Մեծատանին աւերեալ վիճակը և ուխ-
տին միաբաններուն չխառնութիւնը կը հարկադրեն հաշատուր վարդապետին,
«վերադառնալ մարմնով կառ տոխէ ի վերայ երկցունց փայտից», շրջիլ աստ և
անդ և նստիւթերու մէջերու շնորհիւ վանականներուն ապրուստը հոգալ: Այս
շրջագայութիւններու ընթացքին է, որ ան կը վախճանի Կորայի Ս. Դանիէլի
վամբին մէջ: Մանուկ դպիրը կը հաւաստէ թէ, նոյն վամբին մէջ թաղուելէ
ետք, «տեսին վանահայրն և բոլոր միաբանք գոյս պայծառ ծագեալ և իջեալ ի
վերայ գերեզմանին»:

Կենսագրական այս հակիրճ տեղեկութիւնները կը հաստատեն, թէ
Մանուկ դպիրն երկապիրութիւնը կարելի չէ, բառին տառացի իմաստով, *վկա-
յաբանական* գրականութեան շարքին դասել: Արդարև, հեղինակը իր գործը կը
քնորոշէ որպէս «վիպասանութիւն» քան թէ «վկայաբանութիւն»: Այսուհան-
դերձ, իր նախաբանին մէջ, Մանուկ դպիր հաշատուր վարդապետը կը դասէ
մարտիրոսներու շարքին՝ առարկելով. «...Այլ հակառակ այս փորձութեանն
որ ինքնին ի թշնամեաց դիպի ի փոքր ինչ պատճառաց եւ ընդ երբայն մեծա-
նայ, և մասն հաւատոյ անկեալ ի մէջ և ի պատճառս նորա գրաւէ ոք ի կենաց՝
դասէ ասեմ ընդ մարտիրոսս և ընդ մահատակս, որպիսի եղև երջանիկ վարդա-
պետս այս հաշատուր...»: Նոյնպէս, իր վերջաբանին մէջ, Մանուկ դպիր կը
հաւաստէ, թէ հաշատուր վարդապետ շայտն էառ գնահատականութեամբ ևս մե-
ռանիլ. «Գի տեսի մահատակութիւն, ոչ միայն է հեղմամբ արեան, այլ կամա-
ւոր չարչարանօք գրեալ յանձն առնուլ, որ է գործ մեծ ի սէր Քրիստոսի...»:

Պէտք է դիտել տալ, թէ մեր «վիպասանութեան» բնագիրը ծանօթ չէ եղած Հրաչեայ Աճառեանին և Յակոբ Մանանդեանին, որոնց խմբագրութեամբ հրատարակուած են 1185-1843 բուականներում քրիստոնէական հաւատքի համար գեշուած Հայ մարտիրոսներում վկայաբանութիւնները (տե՛ս Հ. Աճառեան և Յ. Մանանդեան, *Հայոց հոր վիպերը*, 2 հատոր, Վաղարշապատ, տրպարան Ս. Էջմիածնի, 1902) : Խաչատուր Վարդապետի սխրագործութիւնները ; սուկայն, բալորովի անծանօթ չեն մնացած : Հ. Սուփիտ Էփրիկեան (տե՛ս *Բռնաշխարհիկ Բառարան*, Հատոր Ա, Վենետիկ, 1903-1905, էջ 359-360), «Բագաւան կամ Բագուան» յոգուածին տակ հետևեալ ակնարկութիւններ կ'ընէ Ս. Յովհաննէսի (= Իւլիիսէ) վանքին կապակցութեամբ. «...Ուխտական տեղ մը լինելում համար թէև շատ մուէրներով կը ճոխանար և կը բարգաւաճէր վանքս, բայց միանգամայն շրջապատուած լինելով Քրդերէ, շատ անգամներ կը կոզմայտէր : Անցած դարու մէջ ևս անկախ տնտիւր դէպքերու հանդիսատես եղած է վանքս, և ամբողջ լինելում սրտմառաւ, շրջակայ գիւղերու բնակիչներն ևս վտանգի ժամանակ իւր մէջ կ'ապաստանէին : Երևանի խանը 1821ին Այաշկերտի վրայ արշաւած ժամանակ, մեծ դէր խաղաց Ճուհանցի Խաչատուր վարդապետը, որ օգնական էր վանքս առաջնորդ Սահակ Կալիկապոսին, ոչ միայն մէջը ապաստանողները այլ և գերի բռնուողներն ազատելով : Թէպէտ : յետոյ բռնուելով տարի ու կէտ երևանի բանտը մնաց. բայց վերջը ազատեցաւ : ...1808 թուին 1829 տարիներու մէջ հանդիպածներու երկարօրէն գրած է *Պաշտօն Յ. Մուրատեան...* : Վերջին նախադասութիւնը դառնելով, Խաչատուր Վարդապետի վերաբերեալ տեղեկութիւնները Էփրիկեան քաղած ըլլալու է Մուրատեանի գրութիւնը : Դժբախտաբար, Էփրիկեանը անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ չի հայքայքեր Պաշտօն Յ. Մուրատեանի ինքնութեան և անոր հեղինակած երկասիրութեան մասին : Ստոյգ չէ նաև, թէ այս աշխատութիւնը հրատարակուած է կամ ոչ : Այս կամ այն պարագային, Մուրատեանը արդեօ՞ք ծանօթ եղած է Մանուկ զպրի «վիպասանութեան» : մեր կարծիքով՝ ասիկա հաւանական չի թուիր :

Բացի Խաչատուր Վարդապետի կեանքին, սխրագործութեանց և մահուան պարագաներու վերաբերեալ շահեկան տեղեկութիւններէն, Մանուկ զպրի հեղինակած «վիպասանութիւն»ը կը հանդիսանայ նաև որպէս պատմական կարևոր սկզբնաղբիւր մը : Այս վաւերագրին մէջ հետաքրքրական տուեալներ կան Օսմանեան և Պարսկական տէրութեանց միջև ազմական բնդհարումներու, Քիւրտ իշխաններու և ասպատակներու բռնաբարութեանց, և վանական հաստատութիւններու, յատկապէս Բագաւանի Ս. Յովհաննէս մենաստանի և վանականներու, կրած ռոնձգութիւններուն մասին :

Համոզուած որ մեր բնագիրը շատ կարևոր սկզբնաղբիւր մըն է Հայ եկեղեցական գրականութեան և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական պատմութեան համար, գայն առաջին անգամ ըլլալով կը յանձնեմք շահագրգռուող պատմաբաններու և հայագէտներու ուշադրութեան :

ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆՑԻՑ ԵՒ ՊԱՍՄՈՒԹԻՒՆ ՔԱԶԱՐՈՐԾՈՒԹԵԱՆՑ ԽԱՐԱՊԱՂՑԻ ԽԱԶԱՍՈՒՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ. ՈՒՐ ԵՒ ՎԿԱՅՈՐԷՆ ՎԱՍՆ ՈՐ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ ՀԱՒԱՏՈՑՍ ԿԱՍԱՐՈՒՄՆ ԲԱՐԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ՆՈՐԱ ԵՒ ԴԱՍԱՌՈՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐԱ
ԸՆԴ ՆԱՀԱՏԱԿՍ

Դիտել տրժան է աստանօր. նախ պատերազմն, որ է հաւատոյ մասին

կրկին սահմանի ի քաջութեամբ վարդապետաց, առաջին որ մասն հաւատոյ, և երկրորդ ընդ անհատաւորս :

Պատերազմն հաւատոյ այն է որ ընդ հակուռակիլ թշնամոյ վսպն քրիստոնական հաւատոց մինչ մասնդ կայ առաջի. որչափ կար իցէ ջանայ տրժտն է մանեկ զվանկալսն խաշխն Գրիգորոսի, յի ներգործութեամբ իսկ զինուոյ. մինչև զնեկ զանձն ի վտանգ մահու և փոխանակիլ զկեանս ընդ մահուն Գրիգորոսի համարձակ խոստովանելով զանուն նորա. այս է կատարեալ սէր որ մերմէ գերկելի. որոյ սակս իսկ և զնա ունի խոստովանել Գրիգորոս առաջի հօր իւրոյ որ յերկինս է ընդ անսոստ վճռոյ աւետարանական վարդապետութեան :

Իսկ ընդ անհաւատս՝ այս է մինչ հեթանոս տէրութեան ոք. (որպիսի եղև բազմիցս ի Ժամանակս պարսից և կռաշտից տէրութեանց) հալածէ և նեղէ զհաւատացեալս զարժուցանել և տալ ուրանալ զհաւատս նա յայնժամ ոչ միայն պատերազմաւ վստիլ զթշնամին է քաջութիւն, այլ և կատարելն բարի մահուամբ ի զատնաւոս հաւատոց՝ է նահատակութիւն ի իրաւ Աստուծոյ :

Իսկ արտաքոյ այսոցիկ երկուց ճանապարհաց է միւս ևս ինքնին առանց ուրուք զբովելոյ զնա նա ինքն հետամուտ լինի զգրգուլ զթշնամին ի վերայ իւր. բոտ թոյաց իւրոց համարելով թէ ընդ նահատակս ունի զասիլ աչն է ի գուր. և բացայայտ կամելով ասել յխմարութիւն յորոց զբազումս յեմք եթէ միջմուռն լիտայ. հայհոյեն և նախառնեն զանհաւատս ի փոքր փորձութեանց զիւրից զայս ճանապարհ ոչ կամի Աստուած ի տարապարտուց մատենել զանձն ի մահ :

Այլ հակառակ այսր փորձութեանն որ ինքնին ի թշնամեաց դիպի ի փոքր ինչ պատճառաց և ընդ երդալն մեծանայ, և մասն հաւատոյ անկիւս, ի մէջ և ի պատճառս նորա զրուէ ոք ի կենաց՝ դասէ ասեմ ընդ մարտիրոսս և ընդ նահատակս որպիսի եղև երջանիկ վարդապետս այս Պաշատուր՝ որոմէ ունիմք պատմել զճննդեկնէ զաւանդեկնէ զքաջութեանց, և զմահուանէ նորա եւ որ մեծն է հրաշքիւ իմն գծազմանէ լուսոյ ի վերայ նորս :

Պ ա տ մ ու թ ի լ ճ

Ի ցանկալի մենաստանն արեւելեան Բագրևանդ առձայնեալ և բոտ սոփորական լեզուի Իւլջիլիսէ մեծահոգակ մանք, որոյ ի կառավարութիւն և ի ղեկառնչութիւնն նստէր Սահակ Արքեպիսկոպոս :

Ի Ժամանակս նորա հետեւեցաւ Պաշատուր վարդապետ ի կրօնաւորութիւն ի նոյն վերոյիշեալ մասն մանուկ տիւք, ի պարսիկ յաշխարհէ ի Պարապաղ քաղաքէն և ի տիս անդ մատաղ հասակի զմովսիսեանն բերէր օրինակ կայսառ զիմօք :

Տեսեալ զսորայ ծննդական միտս և զուշիմութիւն և զյաջողակ շարժմունս վանահօրն, կալաւ իւր ինքեան հոգեղատկ. և պատուիրեաց միանգամայն զՊարապետ վարդապետն (որ էր քաջիմաստ և աշակերտ զբոց) իր զի առնոս նորա կրթեացի բոտ մասին զխտութեան, որոյ Հովանաւորութեամբ անցանէր զանձանէր զբէ թէ յառաջացեալ ի լաւ անդր քերթողական արհեստի. հին և նոր կտակարանօք հանդերձ, մինչև ջատագովել բազմաց զսորա զատնաբարտնութիւն. յետ որոյ էաւ զաստիճան վարդապետութեան, ի Սահակ Արքեպիսկոպոսէ, իբր գերեկելի ոմն ի յատուկ քարոզչաց :

Եւ ի վերայ այսր ամենայնի բնութիւնն որ երբմն երկոքում տայ թիւօք թոյիլ Հոգեւորաւ ասեմ և մարմնաւորաւ, յաւել ի վերայ սորա զժիւղարժութիւն և զորոքողութիւն, յոր պարապէր երբեք երբեք ըստ տեղոյն զբոծածութեամբ :

Առաջի ըստ տեղոյն, վասն զի երկիրն այն որպէս ստուգեալ էմք ի բազմաց ականատեսն անձանց, չթողուն հանդարտ քիւրտ աշրուճիք, մանաւանդ տան բազմիցս միտս մինչև կողոպտել զինչև վանուց. որոց ի պատճառս ըստ մեծի մասին կրթեալն էր առ խաչատուր վարդապետ զիւր ինքն որոց ընդդէմ յոլով քաջութիւնն արար. որպէս ունիմք պատմել փոքր ի շատէ :

Արդ յամի տեստն 1814 :

Մահմուտ բղեշխ որ իբր իւր սեպհականեալ նստէր ի Ծաւարչան, որ է Բաեադիտ քաղաք, տեսեալ զմարդադիմի և զազդի ազդի անխրաւութիւն Մարաց զոր հանապաղ զործէին յայտնի եւ ծածուկ երթեակ ճանապարհորդաց. ոյր սակրս չհանդուրժեալ ընդ ոճրադործութիւն նոցա կալաւ զգլխատարս ի նոցանէ զԱպտալ աղայ և զԱլի աղայ, և եղ զնոսա ժառանգի կապանօք ի բանտի դամ մի բոլոր :

Եւ ի լինելն այսր ալսպէս, գթացեալ յԱպտալ աղայն՝ աղատեաց զնա. և զմիւս զԱլի աղայն քանի մի երեւելի արամբք ինխդամաւ արար :

Եւ ի յաջորդել միւսոյ ամի մեռաւ Մահմուտ քաջ բղեշխն. և կալաւ զտեղի նորա կրտսեր որդի նորա, որ էր այր և հոնք իբրեւ զհայր իւր, որ տեսեալ թէ ըստ առաջնոյն վնասս բազումս առնեն Մարք՝ որոց բնակեալ էին ըզկողմարբ լերանց, հայ ազգի անձանց և ուրոց ի ճանապարհի վաճառականաց : Ետ հնարիւք իմն կաշնուլ զարս վեց երեւելիս Մալպաթի՝ որ է Պէկ անուանեալ ի նոսա. և հրաման արար սպասաւորացն իւրոց վեստ արկանել յոստ նոցա Լոկաթիւ՝ ընդ ներքան ռոխց նոցա, և այնպէս այսր և անդր չըջեցոյց և մահացոյց զնոսա :

Իսկ մինչ բղեշխորդի Մահմուտ փաշային մեռաւ ի միւս ամին, յաջորդեաց ի տեղի նորա Բադահին(մ) փաշայ, եղբայր Մահմուտ փաշայի, որ էր թէպէտեւ այր հրոկայ և անձեռնայ՝ բայց ըստ քաջութեանն աչ իբրեւ զնախնիս իւր : Ուստի յաւուրս սորա ապստամբեալ Մարաց տարածեցան և ընդարձակեցան նախ ի գիւղն Յըլֆոյ, ուր կային շտեմարանք և ամբարանոց ցորենոյ բըղեշխին, ուր պատերազմեալ առին զառ և զսպուռք. և սպանին զբազումս, յափշտակեցին զցորենանն. և եղև զիւղն այն ստեակոս ի նոցանէ, և աւերակ :

Եւ այնպէս ցրուեցան ի չէն և ի զիւղորէս և ըստ կամաց իւրեանց կողոպտելով լծուին զցանկութիւն սրտից իւրեանց. և ո՛չ այսչափ միայն՝ այլ և միաբանեալ որ ի նոցանէ գլխաւորք Ապտալ աղայ Սիպրքցի, Հիւսէն աղայ Զիւլանցի, Ղասրմ աղայ Հայտարցի, և Սալիհ աղայ Մէմանցի : Սոքա սկսան աւերել և խանգարել զխեղճ քանկիչս և զերկիրս, մինչև առ ահի երկիրդին ոչ ուրուք գնալ այսր և անդր :

Իսկ ի Զիւճան անուանեալ գիւղ՝ յոր բերեալն էր Արակիլ թագաւոր ըզխաչափաթոն, ըսաւ իսկ ոչ կարացին զմուրտ ունել, ընդ սրում և որ ի նմա եկեղեցին յանուն սրբոյ Տիքամօրն էր կառուցեալ հրաշիւք իմն երեւեալ ի կերպարանս կնօջ, ընդ իւր նաև երիտասարդ մի նստեալ ի ձի, վանէին զորս միանշամ մտանել կամէինն ի թշնամեաց. և որչափ արձակէին սոքա յարսաքուտ հրանան և ոռմբս, վերադառնայր հուրն առ ինքեանս, վնասէր և հրդեհէր զնոսա :

Եւ յաւուր միւրմ եկին արք իբրեւ հարիւր և տասն ի Մարաց, և հարին զմիւսն առ եղր Պօթուն ջրոյ, և սկսան վնասել զարքորայս, և հովիւք հոցս ետուն արածել խաչանց իւրեանց ի կրտավատի աղաբակն վանուց :

Նա յայնմամ զործակալք և մըշակք վանուց աղաղակ բարձին զնօքօք ի քիւրտ լիզու և ասնէ. «է՞ք թուրմանէ՞ քէք հուս չըմայորեմէրինին զգլխախան», որ է ասել, «ո՞ր է՞ Մարք, ընդէ՞ր է՞ ձեզ արածել զհոստ յարտորեայս մեք» :

Իսկ նոքա թէ՛ չէ՛ այս ազարտի ցորենոյ և դի՛նչ վնաս իցէ թող արածեսցին ոչխարքը» :

Եւ իբրեւ տեսին մշակքն եթէ չսնսան ինքեանց՝ եկեալ ի վանս և պատմեցին վանաօրն և Պաշատուր վարդապետն զայս լուեալ վերստին առաքեցին և ասեն՝ «Ի բաց չանէ՛ք զոչխարսդ» և հովիւքն ընդդէմ նոցա պատասխանին, «բարձէ՛ք դուք յառաջոյ ոչխարացդ զարտս ձեր պի մի արածիցին ոչխարք մեր» : Իբրեւ ետես Պաշատուր վարդապետն եթէ ոչ ինչ օգտեցաւ, ի բաց հան զվեղարն, և եղ զպիտոյն զծիրանեայ փխկ և առ զսովորականն ղէն, և նստեալ յերկվար, դիմեաց ի վերայ Մարացն :

Ջախն տեսեալ թշնամեացն թէ՛ զայ ի վերայ նոցա քաջ ոմն նստեալ ի ձի, և ստուգիւ զխտացին եթէ հանդերձեալ են լմպել զգան, յապճեպս ընթաց-
 ևսլ հասին առ որս ի վրանի մեծամեծք և զլիաւորք նոցա, և բողոք բարձին և թէ՛ ճշարին զմեղ. ասչառախի թողեալ զհնաւ մազապուրծ ճողոպրեալ հապիւ ժամանեցաք այսր» : Եւ որպէս կարծեմքս ոչ թողին քնաւին յոչխարացն դորս ոչ զանեցիկն և վերաւորեցին :

Եւ իբրեւ այս եղև՝ էր անդէն ի Մարաց ոմն համբաւաւոր ի քաջութեան փռթով առ ընդ իւր զարս իբրեւ քառասուն, ընթաց առ Պաշատուր վարդապետըն, ուր էրն տեսանել զերկոցունց քաջաց զմիմեամբք հանդիպումն աստի և ունտի. մինչև լատ հեծելոյցն ի նոսա արեականաց. և նոյնդ երկվարաց անգամ կուրծդ դիքծովք մերձիւ և հպիւլ. ուր քաջ դինքն ցուցանէր Պաշատուր վարդապետ քան զմիւսն. մինչ որ ի ձեռին ունէր տիգաւ խոցեալ զամոյալիս նորա հանդերձ երկվարաւն անպատա յերկիւր արեկանէր կործանէր. և որոց ընդ նմա էինն, տեսեալ զայն և ընդ իւրեանց առեալ զոչխարս փախստեայ հաղիւ ժամանեցին ի վրանս իւրեանց :

Իսկ այրն վիրաւորեալ յետ ժամանակաց ինչ իբրեւ ողջացաւ՝ եկն ի վանս ալլով իւր զպտճառաւ, առ ի տեղեկանալ թէ ո՞վ այն իցէ որ վիրաւորեացն զնա : Եւ այն ինչ իբրեւ դիտաց եթէ Պաշատուր վարդապետ է՝ երգմամբ ասէր եթէ ճօրտէ յայնմանէ՝ յորում գիպէր ինձ ձիավարել և կռուիլ ընդ բազմաց, ո՛ր ոք քնաւ կարաց ինձ համբաւեալ զձեռն և շարժել զգէն, արդ որո՞վ յողթեցիր զօրութեամբ» : Ջախ ստացեալ յորդորէր զնա բարեկամանալ ընդ նմա. իսկ Պաշատուր վարդապետ ի ցոյց և ի նշան այնր կապակցութեան՝ ետ ցնա զմեռաքեանց գեղեցիկ լօգիկ ինչ վասն պահելոյ զսէր մինչև ցմահ :

Եւ մինչ լինէր այս յամի տեսուն 1815 :

Պատճառս առեալ Մարաց ազգին յայսմ իրագործութեան յաւուր միում ի կելբակէի այն ինչ զսուրբ պատարագին կատարէաք զխորհուրդ, թափեցան հովիւք վանուց ի դուռն սրբոյ տաճարին, եթէ քառասուն արք ի դարանի կացեալ զհնաւ վանուց վարեցին ի նպաստ (հաւանաբար՝ նպաստ) լեռնէ անտիւ :

Ջախն լուեալ Պաշատուր վարդապետի՝ չհանդուրժեալ առ ի հաննի զոր զդեցեալն էր զչապիկն, պատառեաց յառաջոյ կողմանէ և ագ ընդ իւր զերկուս, զՅովսէփ և զԱսօն, և զգեցեալ զգէն իւր փռթապառ երկվարաւն և հասեալ քանքանք պատեալովէր բազումս, հհար սպան զձիս երիս ի թշնամեաց :

Եւ այսոս ա՛յ բաւականացեալ յուեղ աղաղակել, «ո՞վ ազդդ Մարաց՝ ժամ է այսուհետեւ ինձ ուղղել զհրացանն առ ձեզդ» և սկսաւ ի լեզուս նոցա քարբառել և ասել, «Ոնաէ չըհասալք իբց ըզ որմ ըրբմ պղծ ստէրէ ժրվույ նաարմ» : Տէր վկայ լիցի Աստուած յաւուր յայսմ իկ գի մինչև իցէ մեռեալ ինձ չէք բաւականս աստուէլ զոչխարսդ իմ : Յայնժամ ստուգիւ ծանեան Մարքն եթէ՛ են կարծող ընդդիմանալ՝ թողեալ զհնաւն գնացին փախստեայ :

Իսկ Պաշատուր վարդապետ՝ ընդ իւր և երկու թիկնապահք ժողովեալ

զհատան ածին գէպի վնաս հեռի իբրև ժամաւ միով, ուր հասին իսկ և ի վնասացն ի թիկունս նորա յղնութիւն :

Ուր դարձեալ տեսին եթէ գունդ մի այրուծի ի Մարաց անտի զինուորեալ իբրև անձինք հարիւր. դան և դիմեն ի վերայ իւրեանց՝ դարձոյց յայնժամ խաչատուր վարդապետ զերկմար իւր խրախոյս բառնայր և յողորմէր զիւրան, մի՛ ամենեւին թիկունս դարձուցանել և մի՛ երկնչիլ. զի ահա աթօր է ասեի՝ ցուցանել առն զքաջութիւն իւր. ուր հասանէին իբրև զկատաղիս և թշնամիք նոցա ձայն բարձեալ առ միմեանս և սկսան տալ պատերազմ ուր տեսանելի էր զարիական մարձմունս խաչատուր վարդապետի, և զանմեհէր արշաւուն մտանէր իոյախէր յարձակէր և իբրև մանդաղաւ խուղէր յաջի և յահեակ՝ զոմանց յիւրաւորեալ զղլուխս, զայլոց զմարմինս արեամբ թաթաւեալ և զկիսոց զերկմար լուս վտանգեալ :

Իսկ Մարացն ոչ կարացեալ զդէմ ունիլ, դարձան ընդ կրունկն : խաչատուր վարդապետ անմիտս իւրաքնովքն առեալ զհմտս ոչխարաց դարձան ի սուրբ վանս առ մեծաւոր Ծերունաղարդ հայր վանացն և առ կրօնաւորս, որք զպղծութս ստեղծ մատուցանէին վասն նոցա առ Աստուած և առ տուրքն Գրիգոր :

Ձայս քաջաւործութիւն խաչատուր վարդապետի տեսեալ Մարաց և սրտմտեալ ստուգիլ եղին ալտուհետ Գմտաւ, ի վերին երեսս շրջելով գհետ ոչխարաց վանուց հնարիւք ինչ ի դէպ ժամանակի կարելով գնոյն ինքն խաչատուր վարդապետ, որ և ի նոյն ժամանակի տասն արամբ շրջէր յգգուշութիւն հմտին :

Եւ ելև օր ինչ՝ մինչ ոչխարք վանուց և զիւղից նստէին զխորշական առ եզր գետոյն Եփրատայ, յերիս յառաջս բաժանեալ Մարաց կէս մի՛ ի վերայ հոգի վանուցն, և երկուքն ի վերայ գիւղից ի յափշտակել : Նա յայնժամ խաչատուր վարդապետ քան մի արամբք գհետ մտեալ նոցա դարձոյց զոչխարս վանուց. իսկ ի միւս կողմանէ վարեցին զհմտս գիւղից, և զնախերս վանուց յափշտակեցին :

Եւ յետ այսր ամհնային շրջակայ Մարք որք տեսին և որք լսեցին զայն, դարձան և եղեն թշնամի առ խաչատուր վարդապետն. գտիւ և զգիւնր խորհչին ընդ միմեանս ժամ պարապ գտանել ածել ի ձեռս, և սպանանել :

Զորմէ քաջ տեղեկացեալ վանահօր, եթէ չունի նա ազատ մնալ յանօրինաց՝ խորհեցաւ առ ժամանակս ինչ թոյլ տալ զնա և հեռացուցանել յաւաց նոցա մինչև թափեցին զթոյն ի սրտից իւրեանց :

Վասն որոյ յարմար իմն պատճառաւ թէ կամի ի պէտս վանուց ժողով առնել, առաքեալ զխաչատուր վարդապետն ի մեծն Պոյիս առ Պօղոս պատրիարք. որ և բաղում մարդասիրութիւնս եցոյց նմա, և ետ ցնա կոնդակ և հրաման ըստ կամացն շրջիլ ուր և կամիցի :

Այլ արդ՝ յետ բարուօք աւարտելոյ զգործ իւր խաչատուր վարդապետի, և արդիւնաւորութեամբ վերադառնալոյ նորա ի սուրբ վանս՝ ուր անցանէին ամբ իբրև զչորս : Հառան իսան, որ նստէր ի յերևան, ելանէր խաղայր երեսուն և երեք հազար հեծելովք, և բաղում պատրաստութեամբ ի վերայ Սէլիմ զդեշիին : Եկն եկաց և նստաւ առ ժօտ վանուցն, յեզր գետոյն Եփրատայ, և սկսան զօրքն ցլիւ և ցանս այսր և անդր յափշտակութեամբ վարիլ :

Առաքէր վանահայրն ազդել բղէշիին եթէ չնորմ մեծ առնէ զնեղով ի մէջ վանուց այր մի ի գլխաւորաց յիւր կողմանէ ի պահպանութիւն վանուցն. որ իսկ և իսկ առաքեաց պահապան մի Սահրէնկ տնուն քանի մի արամբք. որ նստեալ պահէր և կեղծաւորութեամբ վարէր ընդ մեծաւորն մինչև երկույ, սևտի կամեցաւ մեծաւորն պարպօք շահել զնա փոխանակ կարծեցեալ երախտեացն. ուստի և այլն որ զմտաւ եղեալ էր կողոպտել զվանս, առ երեսս մարկավարութեամբ չկամէր ընդունել. առ որ բաղում աղաչանս մատուցին վանա-

հայրն և միաբանք, իսկ նա թէ «փոխանակ պարգևի բաւական է ինձ աղօթք ձեռք»:

Ձայս ասացեալ յանիրաււ մտաբերեալ լինէր անօրէնն. և խօսէր ի պարսկական լեզու իւրայնոցն և տայր ամբաստանել զդրունս որպէս թէ կամք էն նմա ի պահպանել զվանս. և պատուիրէր զդոյշ կալ մինչև յառաւօտ: Եւ ընդ առաւօտն՝ յիշանել զօրաց բանակին և մեք գնամք ասէր ընդ նոսա:

Յետ այսորիկ ասէր ցղօրս իւր. «արդ երթիցէ իւրաքանչիւր ի սենեակի իւր, և մի՛ ոք մնասցէ աստ դի բանք են ինձ լուեկայն ընդ մեծաւորն և ընդ Սաշատուր վարդապետն»: Եւ իբրեւ կատարեցաւ հրամանն, և մեծաւոր և Սաշատուր վարդապետն և այլ և երեք վարդապետք նստան ի դռուն եկեղեցւոյ յապահով տեղով:

Նա յայնժամ պատուիրէր սպասաւորացն իւրոց ի պարսիկ լեզու, ըզգուշանալ երկոցունց դրանց. մի՛ ումէք մտանել և ելանել: Ձայս ասելն՝ ակնարկէր կանուլ զմեծաւորն և զՍաշատուր վարդապետն և զայլս: Իսկ սպասաւորքն զառնաբար կուտեալ զգլխով նոցա հարկամէին աջի բռնցի, և զծածուկ անդամս և զամորձիս նոցա սաստիկ ուրբեալ՝ տալին աղաղակել:

Իսկ Սաշատուր վարդապետ ճարտարութեամբ իմն փրկելով զինքն աշաչէր գնոսա գծել թոյլ տալ ծերունի վանահօրն, և ասէր՝ «զի՞նչ և կամք են ձեր տացութեք»: Եւ նոքա խնդրէին զհարիւր քաակս. և մինչ գնաց Սաշատուր վարդապետն՝ սոքա շրջեցան այսր և անոր և ի սենեակս, և յամենայն վայրոյ յորս կային պատուական զարդք սենեկաց ըստ տանելոյ իւրեանց կողոպտել. և քառապէս ևս ոչխար առեալ ելին փութով ի բանակն:

Եւ իբրեւ այս եղև՝ զրեցին աղբրսանօք առ Հասան խան և ի ձեռն երեւելի աղնուրդոյ միայն որ բարեկամ էր ի Մարաց, ծառուցին եթէ «այդ Սահաբէնի, զոր առաքեցեր ի պահպանութիւն վանուց, աշաչափ ինչ մնաս գործեաց. և կողոպտեաց զըրորս սենեակս և թողում զքաղում անցս զորս ընդ մեզ և չարարեաց զմեզ»:

Եւ ի լսելն զայս ամբաստանութիւն Հասան խանին, կռեաց զՍահաբէնին և ասէ՝ «զի՞նչ չարախօսութիւնդ այդ գբէն. զի՞նչ գործ անվայել գործեցեր. ևս զքեզ առաքեցի ի պաշտպանութիւն վանուց ի թշնամեաց. արդ՝ փոխանակ այնր դու եղեր կողոպտից»: Իսկ նա յողորմ անկեալ սնոտի աղաչանօք ասէր. «Ես գմի ինչ ի մտասեռաց ամենի ին ոչ ցուցի նոցա. բայց դիտասցէ տէրդ իմ եթէ ի պէտս արասաւորաց զերիս ոչխարս առի, և այն մանաւանդ ինքեանք իսկ հստն ի շնորհս ձեր տէրութեան, և եթէ այլ ինչ գործեալ է իմ չար՝ առ նոսա եկեացեն և յանդիման լիցուք միմեանց»:

Նա յայնժամ ի վերին երեսս բարկացեալ առ ընթեր Մարաց, ի վերայ Սահաբէնի, և սրմտեալ ի սրտէ ասէր. «Եթէ լինիցի ինձ ողջամբ վերադառնալ ի Մըշոյ, չթողից դքար ի քարի վերայ, և մի՛ ոք դիտասցէ բնաւ եթէ կա՞յր տնդր շինուած, և անհետ արարից զտեղի վանուցդ»:

Ձայս ասացեալ խաղաց գնաց ի վերայ Սէլիմ բոլշխին Մըշոյ, ընդ որ պատերազմեալ յաւարի էառ զբազում ինչս երկրացոց և կոխան արար առ հասարակ զգլխորայս, և զբազումս ի նոցա սպան, և յաղթելով իդուն արար րոգրդեշխ տեղոյն, և զյուլմիս յերևելի Մարաց գերի առեալ ընդ իւր դառնայր փառսին ի կողմունա մեր:

Եւ լուեալ մեր զպալուսա նորա, որ եղեալ էր զմտաւ կանուկ իբրեւ ըլթունաւոր իժս թափել զմազ իւր առ խնդնալի վանս և առ բոլոր միաբանութիւնս: Նախ առ Աստուած ակաւինութեամբ, գրեցաք ծառուցաք թողթով առ Սրբազան Եփրեմ կաթողիկոսն, եթէ «Հասան խան և որ ընդ նմա Սահաբէնի հաստատուն եղեալ են ի մտի աւերել և խանդարել զվանս, առաւել քան զառա-

ջինն, զոր անխառնութեամբ գործեցին. արդ՝ դու ա՛յ սրբազան, այժմ կամք յերբերի, տես փութով զճար սորա և կանխեա՛լ գրութեամբ իւրե յօգնութիւն ձեզ. որ ըստ ամենայնի ի նեղ անկեալ չունիմք ապականութիւն յուստեք, բայց ի զէն, և արդ ժամ է ճեզ զհայրականդ ցուցանել զինամ» :

Ի լսել Սրբազանին զայս աղերսանա առաջնորդին և միաբանից, փութով վերաց առ Հարսն խան և առ Սահրէնկն, և ի ձեռն Ղազար եպիսկոպոսին առաքեաց, յօրինակ զայս :

«Ամենազօր զօրութեամբ Տեառն զօրացեալ քաջահամբաւ յաղթականի ի պատիւ մեծութեան խնդալ :

«Գիտէ՛ այր քաջ Կառաւարել զաշխարհ ամենայն առաջնորդութեամբ ձեզապիսի մեծազօր տէրութեան զոր տեսանեմք և լսեմք, որ յամենայնի ընդ տարածեալ և սփռեալ զօրութեանդ և ի իշխանութեանդ, ունիք և զգութի ի վերայ հասարակաց, որպէս և ներկայ իրազործութիւնքդ զոր ցուցիք առ թշնամիս ձեր յաղթութեամբ, ի պէտս հասարակութեան, որպէս զի հարուօք և հանդիստ վայելեացն ջատագովութեամբ մեծահամբաւ անուան ձեր :

«Արդ՝ որպէս ի բարեկամական սրտէ մատուցանեմ աղերս առ ձեզ ի վառն Բագրեւմանդայ աղքատիկ բնակարանիդ, մի՛ տալ զօրացդ համարձակ առաջնի հրամանի ձեր մուտ և ել առնել զվայրօքն և վնաս ինչ հասուցանել, որով տեսմ թէ և ոչինչ օգուտ յաշտապի խղճալի արանց. բայց ի նուազ ինչ վնասուէ և ի սակաւ ինչ առթից՝ արատ արկանի արիական քաջազործութեանցդ. և ձեր տէրութիւն և ի իշխանութիւն անուանարկ լինի. ուստի յայսպիսեաց դժուշտութեամբ և ևս ունիք տերամբ բարձրանալ և առաւելուլ. վասն որոյ որ ինչ զթութութիւն ցուցանէք վերոյիշեալ վանուցդ և միաբանից՝ վերաբերին այն ամենայն առ մեզ՝ զայս արարեալ շնորհ մեծ ցուցանէք մերոսն նուաստութեան որ եմք ի ընդ բարեացակամ մեծափառ ինքնակալութեան, ձերում. ողջ լեր ի յաժայր ամս փառաւոր տէրութեամբ,

ի ցնծութիւն սրտի Եփրեմ

նուաստ կաթողիկոսիս ամենայն Հայոց»

Եւ եղև մինչ ընթերձան զթուղթն Հասան խան և Սահրէնկն, կոչեաց վերստին Հասան խան զղլխաւոր մի ի զօրականաց և զերեսուն արա ընդ նմա երթալ և բարուօք պահպանել, որ և զգուշացեալ ըստ հրամանի նորա անմիտաւ և անխտանգ պահեց զվանս և զմիաբանութիւնս : Եւ այնպէս կացեալ զլիշերն ողջոյն, և ընդ առաւօտն հանդերձ բանակաւն յուղի անկեալ գնացին ի Պարս :

Այլ արդ՝ զայս ամենայն անցս զոր անցին ընդ ագգս Հայոց ընդ վառն և ընդ խեղճ միաբանութիւնս յարեան արքաւ դադանաց աչօք մերովք իսկ տեսեալ ոչինչ զանդազեմք ի պատմել ըստ կարգի ընթանալով :

Կայր ի նմին ժամանակի ազնուորդի Համբարէկ անուանեալ, և բնակէր ի Թօբրազդաւայ. որ և էառ ի կնւթիւն իւր զգուստը Հիւսէն ազալի : Արքա այս Հիւսէնի ազայն նախանձեալ Պէլուլ բռնչիսին, որ էր եղբորորդի փեսային իւրոյ : Կամէր փոխանակ նորա նստուցանել ի աղիլին զփեսայն իւր զՀասմիտ պէկն. ուստի յորդորեաց զնա լինել փաշայ Բաեազատու, զի ասէր՝ «նի՛ստ զու միայն անդ ի սեփհական ժառանգութեան հայրենեացդ և զոր ինչ վատնի քսակ ես յանձնէ իմէ Հատուցից» : Ի պատճառս որոյ քաղում զբամս արեալ էր ի նմանէ, զոր տուեալ առ Գրիգոր թղայն Թօբրազդալէցի և ի ձեռն նորա առաքեաց ի Պօլխ Էհան զօրվարտակ արքունի, կախուլ զիշխանութիւնն Պաեազիտու և լինիլ փաշայ :

Քակ Պալուր բռնչիլ չկամեցեալ զնստիլ նորա անդր, առաքեաց ի ձեռն զօրացն տալ պատերազմ ընդ նորա, յորմէ տապաստ անկեալ զօրացն Պալուր

փաշային և երկուցեալ մնացորդաց փախստեալ տնկան ի վանդ մեր . և ամրացեալ անդէն՝ կացին ընդդէմ Համ ըտ բռեչխին, չթողուլ զնա անցանել և զնալ ի Պաեաղիտ :

Այլ Համտ բղէշի առաքեաց երկցած անգամ դեսպանս առ Սաշատուր վարդապետն և առ վանահայրն, եթէ «Ահա՛ դամ առ ձեզ կուռել և պատրաստ ընրուք եթէ այր իցէք» : Իսկ որ ի մէջ վանուց էին զօրքն լուեալ զայն զհասարակ դիշերաւն փախուստ առեալ զնացին :

Ձայն լուեալ Համ ըտ բղէշին, և առեալ ընդ իւր զզօրակահոս հանդերձ ամենայն պատերազմական պատրաստութեամբ եկն և եմուտ ի վանս . ուր յետ քանի մի աւուրց զերիս հազարս ի զօրացն ցրուեաց ի չըջակայ գիւղօրէս . և ինքն մնաց անդէն փրկու հազար արամբ իբրեւ ամիսս երիտ :

Ապա տեսեալ թէ չէ հնար մտանել զօրացն ի Պաեաղիտ, և յէր կարօղ աղբատիկ վանքն այն կերակրել զայնչափ քաղմութիւն, եթող զերիս հարիւրան ի վանս՝ հանդերձ պատերազմական զինուք . և ինքն առ ընդ իւր զՍաշատուր վարդապետ (յորմէ երկուցեալ թէ զերկիրն և զվանքն ժառնէ Պալուր բղէշխին) զնաց ի Թօբթաղայայ :

Ապա տեսեալ մեծաւորին եթէ չէ բաւական սուրբ վանքն այն ի կերակրել զզօրս՝ առաքեաց զվարդապետ մի Սարգիս անուն ի մերձակայ աւանս և ընդ գիւղս ժողովել զպարէն աւուր, հանդերձ հրովարտակաւ բղէշխին, զոր ինքն առեալ էր յերջալ իւրում :

Եւ ասքալէս մինչեւ զգարնախոյին եղանակս կէս մի քաղց, և կէս մի յազ մնացաք կաղաք մինչև քարջաւ իշխանութիւն Համ ըտ բղէշխին . այսպ զերծեալ և Սաշատուր վարդապետի եկն ի վանս . և որ ի վանս էին թողեալ զօրքն ի բղէշխին, դարձան և զնացին :

Ձկնի ամի միոյ Համ ըտ պէկ՝ ընդ որ և Հիւսէն աղայ Ձրլանցի՝ նախանձելով ընդ Պալուր փաշային և Ձէշան օղլի բղէշխին՝ ետուն և անցուցին զԱյաչկերտ և զքաղաքն Թօբթաղայայ առ պարսիկ Հասան խանն : Յորմէ պատճառօրս առեալ պարսիկ ազգին սկսան աչար և անդր տարածել և վնասս գործել : Ուստի ծանեան եթէ չունի մնալ երկիրն այն ի ձեռս իւրեանց, թիպալբութեամբ Հիւսէն աղային՝ Հասան խան ետ հրամանս իւրայնոց . և զնացին յերկիրն Սընուսայ և Մանազկերտու, կալան անդէն զքանի մի գիւղ, և ընդ իւրեանս իրօն զգերի վարէին տանէին յերկիրն Պարսին :

Իսկ այր ոմն հայ ազգաւ եկեալ ի դիմաց ժողովուրդն առ մեծաւորն, աղերսէր զնա եթէ՝ «Ժողովուրդք առաքեցին զիս առ տէրդ մեր . և աղաչեն՝ ուրդ ժամ է հասանել յոցա յօգնութիւն և ազատել ի գերութենէն» :

Իսկ մեծաւորն լուարեալ ասէր . «Գրէ՛նչ արարից, չունիմ զօրս՝ որովք փրկեցից» : Իսկ Սաշատուր վարդապետ կամէր զնալ, այլ յեթող մեծաւորն :

Այլ իբրեւ լուաւ զայն աղէտալի պատմութիւնս առն, որպէս արիակահաց է օրէն, չհանդուրժեալ ի մտածմանէ ընդ դուռն եկեղեցոյ՝ թմբութիւն անկանէր ի վերայ նորա, ի նոյն կէս մի արթուն և կէս մի քուն . յայտնի տեսեալ երևէր նմա ոմն յալիս ծերութեան, և ասէր . «Արի կա՛ց, ընդէ՞ր երկնչիս, և զնա՛ աղատել զազգդ ի ձեռաց պարսից, ահաւասիկ նս ընդ քեզ եմ, և հասանիմ քեզ ի թիկունս, և օգնեմ քեզ» : Այս եղև երկցս անգամ մեծաւ ստիպմամբ . իսկ Սաշատուր վարդապետ չիմանալ թէ ո՞վ իցէ երևեալն այր . ապա վառեալ հողով գրահաւորեալ զինու, ել ի ձի երկուստասն արամբ փութով հասն ի գլուխ կամբլի Նփրաս գետոյն, ընդ որ պարսիկն ունէր անցանել : Ապա Սաշատուր վարդապետ հանդերձ իւրայնովքն ապաւինեալ յԱստուած, և ի բարեխօսութիւն Սրբոյ Հոգաւորչին՝ խաղայր իրօնատայր առեւծաման ի վերայ զօրուն պարսից, բորց ընկեց անշունչ դարս իբրեւ տաան և վեց : Եւ մնացեալ

պարսիկք մագապուր ճողովորեալ թագեան ի լերինս և ի քարանձաւս : Եւ ըր-
ժողովուրդն ազատեալ Սաշատուր վարդապետի՝ ած անոնսս ի վանս, ընդ որ
դարձացեալ ամենեւեան միաբանութեամբ փառս մատուցանէաք տուողին
դանպիսի սիրտ և արութիւն, առ ի փրկել զքրիստոնեայս յանօրինաց :

Եւ յայմանէ զիպուածոյ պատճառս տուեալ պարսիկ ազգին՝ դիմեցին
առ Հաստն խանն և պատմեցին նմա զոր ինչ հասուցեալ էր առ նոսա Սաշատուր
վարդապետն, թէ որպէս պատերազմեցաւ ընդ նոսա և կոտորեաց զսմանս ի նո-
ցանէ և զգերիսն դարձոյց յետս :

Զոր անհնարինս բարկացեալ սրտմրտութեամբ Հաստն խանին, դու-
մարեաց զօրս բազումս և եկն ի վերայ վանուց. զոր իբրև յսէր Սաշատուր վար-
դապետ՝ փութով պատգամաբեր առաքէր և ժողովէր առ ինքն զոր միանգամ
բնակէր ի գիւղօրայս շրջակայս վանուցն, և յական թօթափելի ետ ամէն զսա-
տերազմական նիւթ մատօքս և զհրացանս : Եւ եղեալ զյոյս իւր առ բարձրեալն՝
իբր պարսիսկ կեաց ընդդէմ պարսիկ զօրուն. առ որ մատչէր Հաստն խան ո՛չ
միայն նա, այլ և զբովանդակ շինութիւն վանուցն հիմնալատակ կործանել : Եւ
թէ զի՛նչ քաջագործութիւնս եղոյց անդէն վարդապետն, Սաշատուր անպատմելի
է լեզուաւ, բայց միայն աչօք նկատելն և տեսնել : Եւ այս պատերազմ և կը-
ռիւ բազմիցս լինէր և տէէր զքոլուր ամ մի. և չկարաց Հաստն խանն չարիս ինչ
հասուցանել և որ եղեալին էր ի միտս նորա ի քիբև ելանէր :

Յետ այսր ամենայնի զայր Հաստնէր Աբապոյ արքայ որդին պարսից, և
առնոյր զՊանակիւս և տիրէր դրեթէ համօրէն գաւառաց քաղաքաց մինչև ցը-
Մուշ : Եւ ապա գրգռեաց պատերազմ ընդ տէրութեան օսմանեան ի գաւառն Ա-
յաշիկերս և բազումք տապաւստ անկեալ ի զօրացն օսմանեան. և եղև գաւառն
այն ոտնակոխ և աւերակ :

Եւ այսպէս յաղթօղ պտեալ պարսիցն, դնէր ուխտ խաղաղութեան ընդ
Սաշատուր վարդապետն. կոչէ դնա առ ինքն, և զպեղցուցանէ նմա հանդերձ մե-
ծապին. և խոստանալոյ նմա թէ ճնշեմ քեզ և խնայեմ քաջութեան քոյ՝ թէև
զրապուստ ի զօրաց իմոց սպաներ. ահա դու իմ ես համարեալ յայտմ հետէն» :

Զինի զայսպիսի ասելոյ մինչ բաժանեալ ի նոցանէ Աբապոյ արքայ որդին դնաց :

Ապա ի պատճառս չրթելոյ եկեալ Հաստն խան ի վանո՝ կայս զՍաշա-
տուր վարդապետն, և յաւար էառ կողպտեաց զսուրբ վանս, և տարաւ ընդ իւր
ի Հերիան, ուր զթոյնն ի սրտի ծածկեալ՝ հեղոյր արտաքս յորդորէր դնա րս-
տիպմամբ մեծաւ ուրանալ և թողուլ գհաւատս քրիստոնէական, և ես տամ, ա-
ռէր, քեզ իշխանութիւն և անպառնջիւն յառաջանալ և ստանալ զանուն, որ մեծ
է քան զքոյդ հաւատ. ապա թէ ոչ երդուեալ է իմ չթողուլ զքեզ կենդանի» :

Իսկ արին այն յառնոյր յանձն և պատաւխանէր. «խոստումդ այլ որ
ինձ իբրև ստուշր և երազ. նա և սնոտի և անցաւոր՝ զոր գիտեն միայն որք կա-
մին փառս որսալ ի մարդկանէ, և երևիլ մարդկան. քա՛ւ լիցի ինձ թողուլ ըզ-
հաւատս իմ. լաւ է ինձ մեռանիլ, քան երևիլ յազգի իմում վատանուն» :

Եւ այնպիսի հրամանաւ տարեալ զնա և եղին ի բանոյ, ուր չարքաբէին
դնա մահաբեր տանջանօք և ազգի ազգի գործեօք. և չաւելին արկանելի զնա ի
Ղուրա Տամի ասացեալ մահառիթ վայր մի ներքապօցն տեղուոյ, յաւուրն զմի
փաքրիկ ինչ նկանակ տալով յերդոցն : Եւ այնպէս անտանելի թշուառութեամբ
եկաց մնաց զամ մի ողջոյն ի խաւարոյն տեղոյ. զոր բազմիցս տեսանէին
պարսիկ անգիրք զյոյս պայծառ վառեալ շուրջ գնդաւ. յորում ինքն ստէ՛պ
սաէ՛պ ապօթէր առ Աստուած :

Իսկ զկնի միոյ ամի՝ Սիբուանան Ասլան աղայ Արտազգի և Օսկան ա-
ղայ ի Տիւեանին գիւղաքաղաքէ, որք բարեկամք և սիրելիք էին Հաստն խանին,
աղէրս մատուցին առ նա և բազում գրամս տուեալ նմա և աղատեցին զՍաշա-

սուր վարդապետն, որ յետոյ եկեալ ի վանս ետես եթէ վանքն աւերեալ և կո-
րօտ մնայր ի տառապանս, չկարացեալ համբերել անտանելի տեսիտն վանու-
ցոյն: Թող զի և ինքն վերաւորեալ մարմնով կաղ ուրիշ ի վերայ երկոցունց
փայտից շրջէր:

Ապաւառեալ ընդ իւր գմի ի վարդապետաց՝ եկն յԱրդրում, և կամէր
հրաման առնուլ յիշխանաց անտի՝ դնալ ի Պօլիս, առ ի յօղնութիւն վանուցն:
Եւ նոքա արդելուին գնա, թէ «Մեք Աստուծով հոգամք, և հասանեմք ի թիկու-
նըս որչափ և կաք իցէ մեր, և զպահասութիւն սրբոյ վանուցդ ընամք Աստու-
ծով, բայց դու տես նախ ժողովիլ զմերձակայ գիւղս և գէշնա»: Եւ նա աշնպէս
շրջէր աստ և անդ՝ ի պէտս վանուց և առաջէր միտնյամայն ի վանս յապրուստ
միաբանից. և այնպէս գնալով դնայր մինչև ի Կորայ ի վանս սուրբ Դանիէլի:
Եւ անդէն վաղճան ընկալիս ի երանելի և քաջ վարդապետն Սաշատուր: Եւ ուր
թաղեցան՝ տեսին վանահայրն և բոլոր միաբանք զյոյս պայծառ ծագեալ և իւր-
եայ ի վերայ գերեզմանին: Եւ չեն ինչ դարմանք եթէ երանելիս այս վարդա-
պետ, ի փառս Աստուծոյ գուն գործեաց յաղագս սրբոյ վանուցն, և վասն աղ-
դին իւրոյ: Եւ ուր մեծն է՝ անրիժ և անարատ պահեսցէ զսուրբ հաւատս իւր. զո-
րոյ զհոգին Տէր լուսաւորեսցէ, և ընդ երջանիկս դասեսցէ յաջակողման իւրոյ:

Չորոյ յառուկ նշան երջանկութեանն տեսանեմք, ի գեղեցիկ յանուա-
նակոչութենէ տուեալ նմա յԱստուածուստ անունդ Սաշատուր իւր թէ տուեալ
ի խաչէն և կամ պարպեալ, մինչ զի և ինքն կամաւ համբեր չարչարանց. նը-
ւիրեսց զինքն ի խաչ, և ի ձեռն խաչին, առ խաչեալն. որում փառք յամենայ-
նի. ամէն:

Ձայս պատմապրութիւն զոր համառօտ ի գիր արձանացուցի՝ անձամբ
անձին ակնաստես եմ եղեալ իրադործութեանց, ես անարժան մահտեսի Մա-
նուկ դպիրս Ուֆոյեցի Շահնապարեան, հանգուցեալ Յօհաննէսի որդի, որ այժմ
ի Սուրբ Կարապետի հրաշայի վանս, որ ի Կեսարեայ: Ուստի զայս յայն սակս
արձանադրեցաք, զի որ ընթերցողք գտանին զայս՝ ծանիցեն թէ որչափ ի մեծի
նեղութեան և ի թազմադիմի վտանգաւորութեան կայ այն հռչակաւոր մենաս-
տան, և զի՛նչ կրէ ի թշնամեաց մինչ յայժմ, և որ ի նմա բնակեալ միաբանք
քանի հոգով չափ գուն գործեալ ի պէտս վանուցն ուղեսպառ նեղութեամբ դե-
մերին ի պաշտպանութիւն նոյն սուրբ ուխտի, յորոց երեւելին էր վերոյիշեալ
Ռաշատուր հանգուցեալ վարդապետն, որ յետ զայնքան թշուառութիւնս կրե-
լոյ՝ ի փառս Աստուծոյ՝ յանձն էառ դնահատակութեամբ ևս մեռանիլ. զի ասել
նահատակութիւն, ո՛չ է հեղմամբ արեան, այլ կամաւոր շարչարանօք զմահ
յանձն առնուլ, որ է պոքծ մեծ ի սէր Քրիստոսի. զորոյ զհոգին Տէր լուսա-
ւորեսցէ, գիեղանի աղօթքն անպակաս ի մէնջ արասցէ. ամէն:

Հրատ. ԱԽԵՏԻՍ Գ. ՍԱՆՃԵԱՆ

Լոս Անճելոս, Գալիֆորնիա